

5. *Гогоцкий С. С.* Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования / С.С. Гогоцкий // Гогоцкий Сильвестр Сильвестрович. Издание в 3-х томах. Т. 2. Педагогика. – Луганск: «Элтон-2». – С. 61 – 176.
6. *Гогоцкий С. С.* Дисциплина / С.С. Гогоцкий // Философский Лексикон. – К., 1861. – Т.2. С. 570 – 572.
7. *Юркевич П.Д.* Курс общей педагогики с приложениями / П.Д. Юркевич // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.):Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д. Березівська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – С. 64 – 80.

УДК 304.44

Колотило В.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОНСТРУКТИВНІСТЬ ІДЕОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті з'ясовано особливості соціально-філософського розуміння дискурсу та його ідеологічної обумовленості. Показано модерні витоки ідеології та ідеологічного дискурсу. Особливу увагу приділено розгляду конструктивності і конструктивізму ідеологічного дискурсу. Здійснено функціональну експлікацію конструктивного потенціалу ідеологічного дискурсу. Показано, що раціоналізація, редуція, прогностичний характер, мобілізація, ідентифікація постають функціональними аспектами реалізації конструктивності ідеологічного дискурсу.

Ключові слова: ідеологія, дискурс, ідеологічний дискурс, конструктивність ідеологічного дискурсу, конструктивізм ідеологічного дискурсу, редуція, мобілізація, ідентифікація.

Колотило В.В. *Конструктивность идеологического дискурса.* В статье определены особенности социально-философского понимания дискурса и его идеологической обусловленности. Обозначены современные истоки идеологии и идеологического дискурса. Особое внимание уделено рассмотрению конструктивности и конструктивизма идеологического дискурса. Проведена функциональная экспликация конструктивного потенциала идеологического дискурса. Изложено, что рационализация, редуция, прогностический характер, мобилизация, идентификация являются функциональными аспектами реализации конструктивности идеологического дискурса.

Ключевые слова: идеология, дискурс, идеологический дискурс, конструктивность идеологического дискурса, конструктивизм идеологического дискурса, редуция, мобилизация, идентификация.

Kolotylo V. *Constructiveness of ideological discourse.* Article studies the peculiarities of socio-philosophical understanding of discourse and its ideological conditioning. Modern origins of an ideology and ideological discourse are revealed. Particular attention is paid to

constructiveness and constructivism of ideological discourse. A functional explication (definition, disclosure) of constructive potential of ideological discourse has been conducted. Rationalization, reduction, prognostic nature, mobilization and identification are proved to be functional aspects of implementation of constructiveness of ideological discourse.

Keywords: *ideology, discourse, ideological discourse, constructiveness of ideological discourse, constructivism of ideological discourse, reduction, mobilization, identification.*

У сучасній соціальній філософії пріоритетною теоретико-методологічною основою дослідження суспільних процесів залишається теорія дискурсу. На противагу лінгвістичним теоріям соціальна філософія не обмежує онтологію дискурсу рамками мови, мовлення, тексту. Соціальна філософія, онтологізуючи дискурс, виводить його на специфічну зовнішню сторону мовної діяльності, а саме ідеологічну і соціальну. Аналіз дискурсів, які «циркулюють» навколо нас, через нас, без нас, вказує на залежність смислу слів і висловлювань від ідеологічних позицій і соціальної ангажованості суб'єкта. Тому вважається обґрунтованим, що шляхом для розуміння та пояснення суспільних змін є аналітика соціальності, яка піддається дескрипції, та критичне трактування ідеологічного дискурсу, його змісту і структури. Варто концептуально розмежовувати прояви ідеологічності дискурсу й ідеологічного дискурсу. Ідеологічність пов'язана із сутнісною рисою дискурсу виробляти значення для підтримки однозначного соціального порядку. У повсякденному житті, у спілкуванні виробляються значення прийняттого/неприйняттого як об'єктивного. Всі значення і всі дискурси – мінливі, відкриті, а об'єктивність, раціональність, зведення складного до простого задає ідеологічний характер мовним практикам.

Особливим проявом дискурсу постає ідеологічний дискурс як практика створення уявлень, як артикуляція значень щодо співвідношення сил, відносин домінування, міри соціальних змін, важливості соціальної участі. Тому, для дослідження сучасних суспільств, важливим є розгляд конструктивності та конструктивізму ідеологічного дискурсу. Конструктивним ідеологічний дискурс постає тою мірою, якою він репрезентує уявне відношення до реальних умов життя. Тоді реальні умови життя розглядаються через призму громадянського обов'язку, колективної відповідальності, рівності, статусності, престижності тощо. Ідеологічний дискурс не лише конструює соціальну реальність і задає соціальну згоду, а й постає полем конкуренції, пошуку консенсусу на ноологічному рівні дискурсу. Наявна особливість вказує на конструктивістський характер ідеологічного дискурсу, показує участь соціальних теорій, які, формуючи соціальні онтології, задають основу для соціальної критики, легітимації, пояснення, аргументації позиції тощо. Можна стверджувати, що конструктивістський потенціал ідеології сформувався в лоні новочасної європейської культури і характеризується як проект модерну. Ситуація кризи мономентальної теоцентричної онтології і ієрархічної моделі реальності створили підстави для постановки питання щодо світобудови та її устрою. Раціоналістичне мислення в новому соціокультурному контексті секуляризації та емансипації суспільства створило нові стратегії бачення і пояснення світу. Доктрини, створені Реформацією і Просвітою, показали свою пряму залежність від ціннісних установок і теоретичного інструментарію пояснення соціальних

процесів. Модерні ідеології заповнили світоглядний вакуум і, власне, створили феномен ідеологічного дискурсу як раціональну практику «ближнього бою» у публічній політиці. У видимому плюралізмі ідеологій прослідковується парадигмальність модерну і претензійність такого субституту релігії бути джерелом нових еталонів/взірців для раціонального перетворення суспільства. В опис буття модерн вводить такі смислоутворюючі концепти як «закономірне», «раціональне», «свідоме» і онтологізує опозиції «належне – дійсне», «істинне – хибне», «раціональне – ірраціональне», «необхідне – випадкове». Новоевропейський дискурс відповідним чином конструює і принципи соціальних практик, де основними орієнтирами та цінностями оголошуються: свобода, раціональність, регламентація і стандартизація поведінки, уніфікація способів дії та існування індивідів на основі системи цінностей, а також необхідність контролю і підкорення за допомогою відповідних владних інститутів. Все це постало наслідком онтологічної традиції, орієнтованої на створення «покращеної» версії буття, при ствердженні недосконалості світу щоденних соціальних практик. Всі існуючі соціальні проблеми оголошувались такими, що будуть подолані за умови дотримання орієнтації на строго визначені ідеали та шляхи розв'язання. Ці особливості проявилися у всіх без виключення соціальних метапроектах модерну. І такі фундаментальні принципи, як раціональність, нормативність, інноваційність, прагнення до свободи і незалежності були покладені в основу всіх класичних ідеологій. Конструктивізм такого гатунку проявився у генетичній схильності європейського мислення до побудови метанаративів. Але під кінець епохи модерну ідеологія була вперше піддана критиці, що вивело ідеологічний дискурс на новий рівень. Дискурс щодо ідеології виникає як результат критики класичного трактування суб'єкта. На цій основі марксизм створює сильну традицію розуміння ідеології як інструменту прихованого панування, як ілюзорну свідомість яка дійсні суспільні відносини показує у перетвореному вигляді. Ця традиція отримала свій розвиток у різних соціальних теоріях неомарксизму (Д.Лукач, Т.Адорно, А.Грамши, Л.Альтюссер). Загалом, для соціальних онтологій ХХ століття постає характерним включення власне ідеології в структуру соціальних онтологій, що на думку К.Мангайма є важливим досягненням гуманітаристики.

Конструктивна роль ідеології розкривається в соціології знання і соціальній феноменології П.Бергера і Т.Лукмана. Відповідна соціальна онтологія зміщує оптику розуміння ідеології від її системогенезу до прояву ідеологічності як атрибуту мислення, до розкриття механізмів створення соціальної реальності в просторі буденності, до способів реіфікації ідеологічних смислів. Онтологізація буденності виявляє, з одного боку, соціальні практики, що структуровані та інституціонально організовані за допомогою соціальних систем, які безпосередньо не проглядаються в повсякденному житті – системами влади, власності, капіталу, виробництва, але опосередковують властивості індивіда. З іншого боку, індивідуальні дії ґрунтуються на базових самоочевидностях і здійснюються в рамках тих можливостей, які надає повсякденне життя. Таким чином, опосередковуючи дії і взаємодії індивідів, повсякденне життя бере участь у формуванні та зміні соціальних систем. Сучасні соціальні системи настільки складні, що механізми їх функціонування не проглядаються з перспективи буденності. Відповідна обставина окреслює значиму роль ідеології у формуванні суспільного

порядку і соціальної солідарності. При цьому ідеологія і ідеологічний дискурс мають бути релевантні порядку денному, відповідати самоочевидному базису і потребам повсякденних практик. Отже, таке розуміння буденності як присутності у соціальних практиках інституціонально-нормативного і безпосередньо-самоочевидного відкриває простір для реалізації конструктивного потенціалу ідеології.

Не зважаючи на негативні конотації постмодерністів, сучасне соціально-філософське знання характеризується значними напрацюваннями щодо форм ідеології та структури ідеологічного дискурсу, соціокультурних формацій і релевантних ідеологічних практик. Тому, трактуючи механізми влади і примусу як інституціональний контекст, буде коректною функціональна експлікація конструктивного потенціалу ідеології, який уможливує в прагматичному аспекті включення індивідів в ефективні соціальні практики.

Точкою відліку конструктивності ідеології постає раціоналізація “відчуттів” соціальних спільнот, яка виражена мовою пояснення теперішнього і програми створення майбутнього, та одухотворена привабливою мрією. Пояснення та програмування постає як раціоналізація “соціальних відчуттів”. Здійснювати таку раціоналізацію – специфічна задача інтелектуалів-ідеологів. Визвати її “обернений резонанс” в середовищі “соціальних відчуттів” – справа тієї спільноти, яка виступає носієм даної ідеології. Лише резоновані ідеєю “відчуття” організуються і вибудовуються таким чином, щоб перетворитися на установки колективної дії. Ідея перетворює розрізнену множинність світо- і життєвідчуттів у пояснюване і зв’язане ціле, в якому можлива цілеспрямована колективна дія. У подальшому раціоналізація забезпечує поєднання людей в інтегрованого соціально-політичного суб’єкта. Але індивіди чи групи, навіть при подібності “відчуттів” щодо тих чи інших соціальних явищ, можуть настільки суттєво відрізнитися “переживаннями”, що будуть не здатні до організованої дії. Тому ідеологія в межах дискурсу, ієрархізуючи та пояснюючи, стягує подібні елементи в єдність і робить їх дієвими завдяки формуванню прихильників загальної справи. Іншими словами, раціоналізація формує мову комунікації, тобто такий набір знаків і значень, за допомогою яких носії певної ідеології розпізнають один одного і утворюють культурний і соціальний блок. Знову ж раціоналізація фокусує “прояснені” відчуття на деяку ціль. Важливість цього моменту полягає не стільки в тому, щоб вказати на практично досяжну ціль, скільки в тому, щоб переконати людей у можливості дій певного роду.

Саме тому ідеологічний дискурс характеризується як специфічна форма раціоналізації світу і життя (через світоглядний та комунікативний прояви), що дозволяє окремій людині зокрема, і різноманітним соціальним групам загалом віднайти “стійкі” координати орієнтацій для своєї індивідуальної чи соціальної діяльності. Звідси спільність цілей та цінностей забезпечують можливість “взаємовпізнання” і спілкування.

Слід звернути увагу й на те, що ідеологічні практики пов’язані із застосуванням редукції як ідеологічної деформації різноманітності та багатовимірності соціального буття. Така властивість не була предметом детальних розвідок, оскільки є загалом очевидним атрибутом ідеологічного процесу.

Німецький дослідник У.Матц зазначає, що ідеологія є, по суті, картиною світу, яка склалася в процесі систематичної редукції складності дійсності [1, С.133]. Редукціонізм, у даному випадку, виступає в якості ідеологічної функції, яка полягає "...у зведенні соціального буття до абстрактних схем" [2, С.405]. Наприклад, у соціальних теоріях ідея прогресу є настільки ідеологічною, наскільки вони не враховують можливість регресу і занепаду. Іншим яскравим прикладом виступають соціальні теорії конфлікту, наприклад, расизм і марксизм, згідно з якими стани інтеграції та консенсусу або взагалі відсутні, або є сутністю конфліктної ситуації, яка отримала насильницьке врегулювання. Тому, поряд із редукуванням горизонту сприйняття присутня й ідеологічна техніка редукування складності того, що належить сприймати через універсалізацію якого-небудь окремого фактору дійсності.

На нашу думку, потрібно зважати і на іншу обставину в контексті розуміння конструктивності ідеології та ідеологічних технік. Ідеологія, як редукована схема світогляду, може мати різні прояви в межах буденної та теоретичної свідомості. Цю тезу підтверджує результат аналізу М.В.Ільїним таких праць К.Маркса і Ф.Енгельса як "Маніфест комуністичної партії" та "Німецька ідеологія" [3, С.49]. З одного боку, "Маніфест комуністичної партії" побудований на бінарних опозиціях, що дослідниками дискурсу вважається переконливим свідченням установки на конфронтацію і ворожнечу. Текст роботи, який ґрунтується на відношеннях "ми–вони", "свій–чужий", "чорне–біле" виключає будь-яку можливу альтернативу. З іншого боку, "Німецька ідеологія" представлена витонченими діалектичними переходами, які в гегелівській традиції постають як "зняття". Тобто, фіксується конструювання принципово різних світоглядів, двох альтернативних комунікативних проектів. Один тип розрахований на філософів і загалом освічених людей, інший – на пересічних громадян.

Отже, потрібно відмітити, що відповідна функція може проявлятися, з одного боку, позитивно як комунікативна практика і, з іншого боку, негативно як ідеологічне редукування складності дійсності, що веде до практичного і філософського догматизму.

Здатність ідеологічного дискурсу наповнювати соціальну реальність світоглядними генералізаціями і суспільними ідеалами уможливорює прогностичний характер ідеологічних практик. Світоглядний аспект прогностики має своє соціально-історичне коріння та пов'язаний з динамікою світобачення, "мислення як засобу колективної дії в суспільному бутті" (К.Мангейм).

На думку дослідників І.Савельєвої та А.Полетасва "моделювання майбутнього – це явище типове для Нового часу. Середньовічна історія, обрамлена вічністю, сплутала минуле, теперішнє і майбутнє, а середньовічна людина...існувала переважно в теперішньому" [4, С.308-309].

Можна погодитися з означеною тезою, оскільки світобачення епохи Середньовіччя не спонукало до соціального творення майбутнього чи управління ним, оскільки це була прерогатива церкви як суспільного інституту. Відповідна особливість обумовлювалась специфікою світовідчуття релігійно-історичного світогляду та провіденціоналістськими концептами, що були в ньому закладені.

Зміна ситуації відбувається в епоху Просвітництва, коли в суспільній свідомості закріплюється уявлення про майбутнє, яке можна не лише передбачати, але й формувати,

наприклад, на рівні політичних процесів. Саме в цей час виникає і закріплюється ідея прогресу як невідворотного “кращого майбутнього”, яке при правильному розумінні характеру історичного процесу можна наблизити та побудувати. Відповідну світоглядну особливість підкреслює також і Е.Фромм: “Великі Обіцянки Безмежного Прогресу – передчуття панування над природою, матеріального достатку, найбільшого щастя для найбільшої кількості людей і необмеженої особистої свободи – жили надію і віру поколінь з самого початку індустріальної епохи” [5, С.32].

Соціальна творчість суспільної свідомості через своїх активних суб’єктів починає конструювати майбутнє в соціальних теоріях, суспільних ідеалах та утопіях. У світоглядному сенсі історія починає пропонувати набагато складніше співвідношення часу. Майбутнє постає фактором формування теперішнього і перегляду минулого. Іншими словами, ще не існуюче втручається в межі існуючого суспільного буття і видозмінює його. Про цю діалектику пише К.Ясперс: “Бачення теперішнього такою ж мірою залежить від сприйняття минулого, як і від прогнозування майбутнього. Наші думки про майбутнє впливають на те, як ми бачимо минуле і теперішнє. Прогнозуюче історичне мислення визначає наші дії. Душа, зворушена турботою і надією, стає ясновидющою. Або ж ми витісняємо з нашої свідомості виникаючі образи різних можливостей і сприяємо звичайному перебігу подій” [6, С.155].

Образ майбутнього в суспільній свідомості породжує щодо себе певну залежність. Існуюче суспільство стає за означенням недосконалим і вимагає кардинальних змін. Характеристикою історичного процесу в ідеології постає своєрідне коло, коли нове має перерости в старе, радикальне стає ортодоксальним, утопічне – догматичним. Акцентуючи увагу на відповідній особливості світобачення, німецький соціолог К.Мангейм підкреслює: “Історичний процес – не що інше як постійно відновлюване витіснення топії (соціального порядку) за допомогою утопії, що виникає в ній самій. Лише в утопії та революції закладене дійсне життя; інституціональний порядок завжди – лише...залишок, який зберігся в період спаду утопії та революції. Таким чином, шлях історії веде від однієї топії через утопію до іншої топії” [7, С.169].

Отже, світоглядний аспект прогностичної функції, на нашу думку, відтворюється через його специфічні прояви в ідеологічному дискурсі. Це, зокрема, історична генеза світобачення, яка пов’язана із впровадженням установок соціальної творчості як в суспільній, так і в індивідуальній свідомості. Координатами відповідної соціальної діяльності постає прогресистське розуміння суспільного процесу, яке відтворюється у формі ідеалів, утопій. У соціальних теоріях же відтворюється модель розвитку суспільства як рух від інституціонально впорядкованого буття до бажаного, належного буття, що окреслюється ідеологічною перспективою короткострокового (цілі) та довгострокового (мета, мрія) соціального прогнозування.

Однією з основних особливостей ідеологічного дискурсу є його здатність до картування суб’єктів, до виявлення ідентифікації в комунікативних подіях соціального простору. Зокрема, цю функцію виокремив К.Мангейм, на думку якого, ми належимо до певної соціальної групи не лише від народження, не тільки тому, що декларуємо свою приналежність до неї, і не тому, що даруємо їй свою лояльність і вірність, а передусім тому, що дивимося на світ і на ряд явищ світу також, як і вона (тобто відповідно зі

смысловими значеннями, прийнятими відповідною групою) [7, С.24-25]. До того ж нерідко зміст тієї чи іншої ідеології аналізується через призму даної функції. Зокрема, такий підхід був запропонований нідерландським дослідником Т.А. ван Дайком, який, пристосовуючи поняття ідеології до потреб дискурс-аналізу, визначає його як суму фундаментальних переконань, що складають основу соціальної презентації груп [8]. Ван Дайк розглядає завдання самоідентифікації та інтеграції групи в якості визначальної функції ідеології та вважає, що структура останньої повинна слідувати більш чи менш фіксованим лініям базових категорій, які відображають ідентичність групи. Таким чином, він пропонує розглядати ідеологію як свого роду схему самовизначення групи, в якій відображається інформація про критерії членства в ній, цілі, норми і цінності групи, її ресурси, ставлення до “інших” тощо. Інтерпретована таким чином ідеологія виявляє себе в найрізноманітніших текстах (не лише в тих, які ми звикли сприймати як “ідеологічні”).

Однією з найважливіших конструктивних функцій ідеологічного дискурсу постає мобілізаційна, що фіксується в багатьох соціально-філософських працях, присвячених аналізу суспільного розвитку та змін. Але у відповідних дослідженнях, які були орієнтовані на розробку теоретичних моделей соціальної дійсності, ідея мобілізації використовувалася як описова ознака таких понять як “революція”, “колективне насилля”, “девіація”, “соціальні проблеми”, “соціальний конфлікт”, “рекрутування” тощо. Тому відповідні означення ідеологічної мобілізації носять дескриптивний характер і не розкривають повною мірою конструктивної ролі явища.

Вимірами, через які окреслюється соціальна і, зокрема, ідеологічна мобілізація, постають взаємозв'язки між ознаками мобілізаційної ситуації та ідеологічними механізмами цього процесу (причинами, стимулами, умовами тощо). Ознаками мобілізаційної ситуації є: по-перше, умови інституціональної ригідності соціальної системи; по-друге, нездатність груп влади (в силу певних обставин) здійснювати повноцінний контроль над сферами суспільного життя, які мають регулюватися. Різноманітні трансформації, які відбуваються як на суспільному, так і на локальному рівнях, ставлять перед людьми нові завдання, породжують у різних соціальних груп нові інтереси, які все важче задовольняти, не змінюючи при цьому інституціональний порядок суспільства. Соціальні рухи, громадські об'єднання небезпідставно розглядають ідеологічну мобілізацію як одну з можливих стратегій реалізації своїх інтересів. Вони застосовують позаінституціональні механізми колективних дій (протест, революція, колективне насилля) з метою досягнути результату в інституціональній сфері. Одними з найважливіших ознак ідеологічної мобілізації об'єктивно постають групова солідарність і соціальна ініціатива як умова ефективного та дієвого ідеологічного процесу. Тому процес мобілізації консенсусу і розвиток солідарності, рекрутування, політичні акції та активні соціальні дії постають ланками ідеологічної мобілізації, спрямованої на досягнення тієї чи іншої суспільної або групової цілі. Небезпідставно, на нашу думку, можна стверджувати, що в межах відтворення означеної функції беруть участь, з одного боку, ідентифікативні та інтегративні соціальні механізми, а, з іншого – дискурсивні практики, спрямовані на конструювання і легітимацію соціальних дій з перетворення інституціональної сфери суспільства.

Загалом, відтворення мобілізаційної функції ідеології можна розглядати як процес конструювання солідарних спільнот, що визначається, з одного боку, активізацією структурно-утворюючих і структурно-перетворюючих механізмів суспільства, а, з іншого – формуванням предмету мобілізаційної активності (проблема, ідея, ідеал, міф, утопія), на якому фокусується суспільна увага і заради якого відбувається інтенсифікація і дерутинізація діяльності індивідів.

Висновки. Конструктивний потенціал ідеологічного дискурсу базується на взаємозв'язку та взаємообумовленості його властивостей в соціальному процесі та на структурному впливі на процеси модернізації, інституціоналізації, культурогенезу, внутрішньогрупової динаміки та міжгрупової взаємодії.

Ідеологічний дискурс як українське поле, воно або оброблене, або поросло бур'янами, але пустим ніколи не буває. Конструктивність передбачає наявність культивованого «недоторканого мінімуму» смислів і сенсів, що є спільними для всієї спільноти, і можливість консенсусу за межами цього мінімуму. Для сучасної плюралістичної європейської спільноти, у ситуації кризи значень, цим мінімумом залишається цінність змагальності груп і класів (Т.Лукман). Порядок денний понижує цінність толерації і політкоректності європейців у прагматичному сенсі і тим самим робить новий виклик. Для сучасного стану української спільноти цим мінімумом є негативні смисли і сенси, і їх штучне утримування в публічному просторі фрагментує не лише досвід індивіда, а й ноологічний вимір ідеологічного дискурсу української спільноти, уникаючи і метафізики всеєдності, і розуміння очевидного, що націєтворення, як і державотворення це щоденний плебісцит.

Література.

1. *Матц У.* Идеология как детерминанта политики в эпоху Модерна // У.Матц // Политические исследования. – 1992. – №1–2.
2. Редукция // Современный философский словарь / Под ред. д.ф.н., проф. В.Е. Кемерова. – Бишкек: изд-во “Одиссей”, 1996.
3. Современные тенденции развития символического пространства политики и концепт идеологии // Политические исследования. – 2004. – № 4.
4. *Савельева И., Полетаев А.* История и время. В поисках утраченного / И.Савельева, А.Полетаев. – М., 1997.
5. *Фромм Э.* Иметь или быть / Э.Фромм. – М.: Прогресс, 1986.
6. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К.Ясперс. – М., 1994.
7. *Мангейм К.* Идеология и утопия / К.Мангейм // Диагноз нашего времени.: Пер. с нем. и англ. – М.: Юрист, 1994.
8. *Van Dijk T.A.* Ideology and discourse. A Multidisciplinary Introduction. Internet Course for the Universitat Obertade Catalunya [Електронний ресурс] / Van Dijk – режим доступу: http://www.mohamedrabeea.com/books/book1_1129.pdf